

Előszó

2000. június 4-én Marosvásárhelyen önkormányzati választásokat tartottak. Az első fordulót Fodor Imre, 1996 óta hivatalban levő polgármester, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) jelöltje nyerte, aki azonban nem tudott abszolút többséget szerezni, így második fordulóra került sor. Közel 70 százalékos részvétel mellett Dorin Florea, Maros megye prefektusa, a Demokrata Párt jelöltje majdnem háromezer szavazatnyi különbséggel legyőzte magyar riválisát. Történelmében először választott¹ román nemzetiségű polgármestert a Székelyföld legnépesebb települése, ahol a 2002-es népszámlálás óta a magyarok hivatalosan is kisebbségben vannak, noha ma is a legnagyobb határon túli magyar városi közösséget alkotják. Marosvásárhelyen sokan tragédiaként értelmezték a változásokat; mások rámutattak arra, hogy a demográfiai erózió már az 1990. márciusi etnikai konfliktus utáni időszakban elindult, amikor több ezer magyar fiatal hagyta el a várost; volt, aki a helyi magyar elit színvonaltalanságával magyarázta a vereséget. Nem kevesen azonban egészen pragmatikus okokból szavaztak az azóta már kétszer újraválasztott román polgármesterre (legutóbb 2008. június 1-jén, amikor könnyedén legyőzte a pragmatikusan és szakszerűen kampányoló Borbély László fejlesztési, középítkezési és lakásügyi minisztert). A politikai és szimbolikus vereségek sorozata és a román nemzetiségű szavazópolgárok jogos örömmámora azon a főtéren, amit 1990-ben még a magyar fél birtokolt, egyértelműen jelzi, hogy Erdély többi

1 A két világháború közötti román polgármestereket, Ioan Harşia-t (1920–1922), valamint Emil Dandea-t (1922–1926, 1934–1937) nem a város lakossága választotta, hanem a kormányzó Nemzeti Liberális Párt nevezte ki. Az egyetlen választott polgármester Bernády György volt (1926–1929), akit liberális támogatással választottak meg az Országos Magyar Párt színeiben.

nagyvárosához hasonlóan Marosvásárhelyen is véget ért egy történelmi korszak, nemcsak demográfiai, hanem politikai és társadalompszichológiai vonatkozásban is. Miközben a kisebbségi vezetők szimbolikus ügyekkel próbálják meg mozgósítani a lakosságot, szavazóik elsősorban mindennapi gondok megoldását várják a megválasztott politikusoktól. Világosan látszik, hogy az 1989 utáni erdélyi magyar közgondolkodás számára egyre nagyobb kihívást jelent a román habituális világ normáit követő, 2000 óta gyorsuló és egyre sikeresebb modernizációs folyamat.

Ez a könyv azt az időszakot és azt a szerkezetet tárgyalja, amikor és amelyben a politikai változások nyomán Székelyföld hagyományos társadalmi szerkezete változni kezdett. Az ötvenes években magyar kommunisták lehetségesnek látták, hogy az egykor periférikus, elmaradott Székelyföldön magyarul hirdessék az „új világ” vívmányait, és magyarul, az ott élő magyar embereknek építsék a szocializmust. A Magyar Autonóm Tartomány megszüntetése óta néha-néha jelentkező nosztalgia ellenére fontos leszögezni, hogy ennek éppen az ellenkezője történt. Bár egyes párthivatalnokok és főleg értelmiségiek komolyan vették a „kis Magyarország” programját, és 1956 előtt egyfajta lokális nemzetépítésbe kezdtek, a magyar forradalom elfojtásával együtt felügyeletük alatt indították el Székelyföld társadalmi betagozódását az egységes román kommunista államba.

A mai magyar kisebbségkutatás egyik kulcskérdése a kisebbségi csoportok és a Monarchia utódállamainak nemzetalkotó hatalmi struktúrái közötti viszonyrendszer alakulása.² A két világháború

2 A rendszerváltást követően a két világháború közötti időszak állt a tudományos érdeklődés középpontjában, majd a kilencvenes évek második felétől több kutató az 1945 utáni időszak felé fordult (elsősorban a területi vitákról az 1947-es békeszerződés előtt, a kitelepítésekről, a politikai/etnikai/társadalmi megtorlásokról születtek fontos könyvek, tanulmányok, dokumentumgyűjtemények). A kilencvenes évek végétől a hagyományos „sérelemi” kisebbségtörténet mellett új irányzatok és megközelítések jelentek meg: a változást jól szemléltetik az 1997-es

között e viszonyt a kisebbség alárendelt státusa és annak politikai, jogi és gazdasági kiszolgáltatottsága jellemezte. Az erélyes és deklarált államnacionalizmus és a legkülönbözőbb nemzetépítési technikák alkalmazásakor gyakorlatilag lehetetlenné tették a partneri alapú többség–kisebbség viszonyt.³ Válaszként az új „nemzetiesedő” (Brubaker) közép-európai államok kizárólagos államépítési kísérleteire, a magyar közösségek a budapesti kormányzatoktól egyszerre befelé és kifelé fordultak: lényegében visszautasították az új nemzetállamok érdekeiket szolgáló, de a kisebbségeknek is felkínált politikai integrációt – Csehszlovákiában is, ahol kevésbé diszkriminatív, sok tekintetben a francia eszmerendszer szerinti demokratikus keretek között folyt az államépítés, és a budapesti kormánytól várták az 1938–1941 között bekövetkezett visszarendeződést.⁴ Az elvesztett második világháború azonban nem csupán az ideiglenesen visszacsatolt területek újbóli elvesztését eredményezte, hanem új korszakot nyitott. A legfontosabb változást Magyarország védőszerépének megszűnése jelentette. Noha a

székelyudvarhelyi és a 2005-ös somorjai konferenciáról kiadott tanulmánykötetek: Bárdi Nándor (szerk.): *Források és stratégiák*. Csíkszereda, Pro-Print, 1999; Bárdi Nándor–Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja, Fórum Intézet, 2006. A kisebbségtörténet tematikai és módszertani fejlődése jól követhető a szakfolyóiratokban (*Regio, Kisebbségkutató, Pro Minoritate*), valamint a *Korall* tematikus számában a magyar kisebbségek társadalomtörténetéről (2004. december). A többség-kisebbség viszonyáról elméleti és filozófiai megközelítésben lásd Salat Levente: *Etnopolitika. A konfliktustól a méltányosságig*. Marosvásárhely, Mentor, 2001; és egy kisebbségtörténeti „problémakatalógus” Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony, Kalligram, 2004.

- 3 Nemzetépítési technikának nevezem azokat a legális és jogszerűnek ítélt intézkedéseket, amelyeknek köszönhetően az adott állam előnybe juttat (vagy fordítva: hátrányos helyzetbe hoz) egy meghatározott etnikai csoportot. Ilyenek például az irányított urbanizáció (a városok etnikai arányának megváltoztatása), az államnelyv kötelezővé tétele a közigazgatásban, az oktatásban, a gazdasági/kulturális egyesületek etnikum szerinti támogatása. Fontos itt megjegyezni, hogy a 20. századi kelet-európai államok még a szocializmus korszakában sem nevezhetők „etnikailag semlegesnek”.
- 4 Lásd Szarka László, Simon Attila és Angyal Béla tanulmányát. In Bárdi–Simon: *Integrációs stratégiák*, i. m.

magyar történetírás megosztott a tekintetben, hogy Budapest részéről beszélhetünk-e releváns és önálló kül- és szomszédságpolitikai kezdeményezésről az 1945–1989 közötti időszakban, világosan látszik, hogy a Rákosi Mátyás, majd 1956 után a Kádár János vezette rendszer nem tudott és nem is igazán kívánt érdemben foglalkozni egy maradi, letűntnek ítélt, de mégis továbbélő és az új rendszer legitimitásának szempontjából roppant kellemetlen kérdéssel.⁵ A Szovjetunió által meghatározott új koordinátarendszerben 1944-től egészen az 1980-as évek végéig megszűnt Magyarország *védőszerpe* a határon túli magyar önazonosságú közösségek fölött. Ennek következményeként erősödött és felgyorsult az 1918-ban kezdődött „szétfejlődési” folyamat a magyar állam és a politikai, társadalmi és immár gazdasági beilleszkedési kényszerbe került kisebbségi társadalmak között.

Ebbe a keresztmetszetbe illeszthető az 1952 nyarán Székelyföld területén létesített, majd 1960 decemberében jelentősen átalakított, lényegében felszámolt Magyar Autonóm Tartomány (a továbbiakban MAT) története. Jelen kötet nem törekszik az állam- és pártközi magyar–román viszony elemzésére.⁶ Arra keresi a választ, miként vált lehetségessé és hogyan működött Sztálin kezdeményezésére a MAT az ötvenes években, amikor Székelyföldön a döntően magyar származású kommunista párt- és államapparátus

5 A nemzeti/kisebbségi kérdés kezeléséről a Rákosi-korszakban lásd Martin Mevius kitűnő munkáját: *Agents of Moscow. The Hungarian communist party and the origins of socialist patriotism 1941–1953*. Oxford, Oxford UP, 2005. Az ezt követő időszakról sajnos nem született korszerű szemléletű, alaposan dokumentált összefoglaló. A Romániára vonatkozó 1956 utáni magyar politikáról lásd Földes György összefoglaló tanulmányát: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007.

6 A korabeli magyar–román kapcsolatokról lásd két korábbi tanulmányomat: A romániai magyarság a brit diplomáciai iratok tükrében (1948–1971). Elemzési kísérlet. In Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003, 99–124; Románia. In Békés Csaba (szerk.): *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest, 1956-os Intézet-Gondolat Kiadó, 2007, 155–177.

politikai integrációja a legmagasabb szintig jutott, és kezében tartotta a hatalmat. Hogy mindezt „autonómiának” nevezhetjük-e, nehéz egyértelmű választ adni. Székelyföldön a középkori rendi autonómia iránti nosztalgia már a 19. század második felében súlyos modernizációs dilemmát takart. Az 1848-as forradalom és szabadságharc teremtette meg az egységesnek képzelt magyar politikai nemzetet, amelyben először integrálódtak a székelyek is, de a magyar állami keretekbe való betagozódás az önálló közigazgatási rendszer, a szék intézményének feladását jelentette. Az 1870-es évektől Erdélyben beinduló intenzív modernizációs és urbanizációs folyamat a Székelyföldet alig érintette néhány város, elsősorban Marosvásárhely és Székelyudvarhely kivételével. Az 1902-ben Tusnádfürdőn összehívott Székely Kongresszus célja éppen az volt, hogy a térség politikai és főleg társadalmi gondjaira (pl. a tömeges kivándorlásra) irányítsa a budapesti politika figyelmét.

A 20. századi székely autonómiatörekvések sorozatos kudarcot vallottak mind Bukaresttel, mind 1918 előtt és 1940–1944 között Budapesttel szemben. Az okok között felsorolható a gyéren lakott és gazdaságilag elmaradott térség stratégiai jelentéktelensége, valamint az a körülmény, hogy mindkét ország elitje minden ideológiai törésvonaltól függetlenül elutasította a területi autonómiát. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy mind az első, mind a második világháborút követő időszakban a székelyföldi lakosság zöme nem területi autonómiában gondolkodott, hanem két reális alternatíva között választhatott: vagy a határok revízióját és Magyarországhoz való visszacsatolást támogatta, vagy elfogadta a román állami keretekbe való egyéni integrációt. Az Erdélyre vagy akár csak a Székelyföldre vonatkozó területi autonómia és az 1920-as évektől életre keltett transzilvanizmus nem volt más, mint csekély társadalmi támogatással bíró kompenzációs ideológia. Az 1848 utáni magyar–román párhuzamos nemzetépítés egyik sémája éppen az „erdélyiség” megideologizálása volt. Ezt ugyanakkor

mindig a vesztes, vagy az éppen nem hatalmi pozícióban levő fél kísérelte meg. Az I. világháború előtti román föderatív elképzelések, valamint az 1919-es Paál Árpád-féle székely autonómia-tervek soha nem jelentettek reális alternatívát a nemzetállammal szemben. Székelyföld viszonylatában a területi autonómia felvetése további bonyodalmat okozott a második világháború után is. Az erdélyi magyarok és a politikai képviselőtüket ellátó Magyar Népi Szövetség (MNSZ) elleneztek a partikuláris székely érdekek megjelenítését akkor, amikor a Petru Groza vezette kormány integratív kisebbségpolitikát folytatott a teljes romániai magyarság irányában.

A székely autonómia szószólói saját közösségükben is kisebbségi álláspontot képviseltek, és senki nem számított arra, hogy 1952-ben, éppen a „nemzetellenes” kommunista rendszer egyik legnehezebb évében valósul meg a székely területi autonómia ügy, hogy tulajdonképpen senki nem kérte. A területi „autonómia” ugyanakkor Magyarországtól elszigetelten (a magyar-román határtól 300-500 kilométeres távolságban), a magyar állam akaratától függetlenül és totalitárius keretek között jött létre. Az egyetlen megvalósuló erdélyi magyar „autonómia” forrása ugyanis nem a svájci kantonrendszer, hanem a lenini és sztálini ihletésű szovjet nemzetiségpolitika volt. 1922-ben a Szovjetunió föderatív állammá válásakor, az új állam területét autonóm köztársaságokra, tartományokra, rajonokra (járásokra) és falvakra tagolták. Terry Martin az 1920-as évekbeli Szovjetuniót *affirmative action empire*⁷-nek nevezi. A bolsevik párt deklarált célja az ún. *korenyizacija* volt, vagyis a „meggyökeresedés” a nem orosz ajkú népcsoportok körében is.⁸ Az SZKP 1921-ben megtartott X. kongresszusán

7 Ezt az angol kifejezést csak körmondatokban lehet magyarra áttünetni: azt jelenti, hogy a Szovjetunió olyan speciális birodalmat alkotott, amelyik aktívan támogatta a különböző népcsoportok kulturális önazonosságának megjelenítését.

8 A „korenyizacija” a „koreny”, vagyis gyökér szóból képzett szó, az 1920-as években jelent meg az orosz nyelvben. A fogalom mögött a „korennoj narod”, „korennaja nacija”, „korennaja nacionalnoszty” kifejezések állnak („gyökeres” vagyis helyi, bennszülött „nép”, „nemzet” és „nemzetiség”; ezek a kifejezések természetesen a

elhatározta, hogy a több éven át tartó polgárháborút követően fordulatra van szükség mind gazdaságpolitikai téren (NEP), mind a nemzeti kérdés kezelésében. Bár továbbra is bírálták az ausztro-marxisták által felvázolt kulturális autonómiát, a klasszikus kommunista-internacionalista megközelítésből eltérően, széles nyelvhasználati jogokkal ruházták fel a nemzetiségeket. Minden adott területen a többségi csoport (néhány esetben kisebbségben levő nemzetiségek is voltak) „tituláris” nemzetté vált. Miközben politikailag és társadalmilag integrálódott a szovjet államba, nemzeti önazonosságát fejleszthette, szabadon használhatta és ápolhatta saját nyelvét és kultúráját.⁹ A *korenizacija* meghirdetett politikája a helyi közigazgatási- és pártapparátusnak a helyi nemzetiséghez tartozó káderekkel való feltöltését jelentette, vagyis „bennszülötté” tételét. Ez több mindent hozott magával: az ügyintézés átállítását a helyi nyelvre, a helyi nemzetiséget preferáló kvóták bevezetését az apparátusba, sőt egyes helyeken az orosz lakosság erőszakos kitelepítését is (pl. Észak-Kaukázusban), és feltételezte a helyi nyelvek, kultúrák fejlődését. A szovjet állam életének első 8-10 évében sajátos, integratív etnopolitikát folytatott, amelynek lényege egy orosz történész szerint az volt, hogy a szovjet „ház” fedelet biztosított az összes „lakásbérlő” népcsoport számára.¹⁰ Összesen 192 nyelvet és több száz „autonóm” területet ismertek el, kivételt csupán a nagyrészt oroszlakta Orosz Föderatív Köztársaság

nem orosz területekre vonatkozóan használatosak). A „korennoj narod”, „korennaja nacija” kifejezések szoros kapcsolatban állnak a „tituláris” nép, nemzet, nemzetiség fogalmával. Ezek a kifejezések abból az elképzelésből táplálkoznak, hogy minden területnek megvan a maga helyi, „bennszülött” népe, mintegy az adott terület, föld gazdája, amely másoknál szorosabb, sőt elthetetlen kapcsolatban áll azzal a területtel (ezért is a névadója), számarányától függetlenül. Köszönettel tartozom Sisák Gábornak, az MTA Kisebbségkutató Intézet munkatársának a fogalom tisztázásában nyújtott segítségért.

- 9 Terry Martin: *The affirmative action empire. Nations and nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*. Ithaca&London, Cornell UP, 2001.
- 10 Yuri Slezkine: „The USSR as a communal apartment, or how a socialist state promoted ethnic particularism”. In S. Fitzpatrick (ed.). *Stalinism: new directions*. London, Routledge, 1999, 318.

(RSZFSZR) képezett. A „nagyorosz sovinizmus” éles kritikáját a grúz származású Sztálin Lenintől kölcsönözte, és a harmincas évek elejéig erre alapozta nemzetiségpolitikáját. Az 1930-as évek elejétől kezdve Moszkva azonban összetűzésbe került a nyelvi-kulturális jogait féltő nem orosz elitekkel (elsősorban az ukránokkal), majd Sztálin ösztönzésére radikális kultúrpolitikai váltás következett: a történelemkönyvek átírásával új nemzeti-bolsevista „etnocentrikus” szemlélet született, amiben főleg a második világháború után kulcsszerepet kapott az orosz nép vezető pozíciója. 1948-tól kezdődően – és részben a hidegháború hatására – mindez erősödő állami antiszemitizmussal, idegengyűlölettel társult. 1953 után Hruscsov lényegében folytatta Sztálin nemzetiségpolitikáját. Ukrajnában, Fehéroroszországban és a Baltikumban határozott oroszosítási politikát alkalmazott, és ezt a körülményt 1959 után maximálisan kihasználta a saját rendszerének „nemzetiesítésében” érdekelt román kommunista vezetés. A szovjet föderatív rendszer ennek ellenére túlélte a politikai feszültségeket, sőt, mivel óhatatlanul is új nemzetek kialakulásához vezetett, az 1980-as évek közepétől ez a Szovjetunió válságának egyik fő okozója lett. Részben a szovjet állam mintájára épült fel 1945-ben a soknemzetiségű kommunista Jugoszlávia. A hat szövetségi köztársaságból és két autonóm tartományból álló föderatív berendezkedést 1974-ben szentesítette az alkotmány, és néhány elemét átvette 1968 után a szlovák kérdés kezeléséhez a csehszlovák állam is.

Romániában ezzel ellentétben népszerűtlen, veszélyes gondolatnak ítélték a magyar kisebbség egy részének megadandó területi autonómia gondolatát. Ez folyamatos feszültséget eredményezett a két világháború között és 1945 után nemcsak a magyar-román államközi és pártközi kapcsolatokban, hanem a Román Kommunista Párton (RKP) és általában a romániai baloldali mozgalmakon belül, ahol társadalomtörténeti okoknál fogva igen jelentős volt a nem román ajkúak képviselete. A szovjet típusú autonómia, bár semmilyen politikai mozgásteret nem biztosított a kedvezménye-

zetteknek és szigorúan totalitárius keretek között működött, mégis hivatkozási alapot jelentett a teljes erdélyi magyar baloldal számára (szociáldemokraták, kommunisták, madoszosok¹¹, szakszervezeti vezetők). Észak-Erdély szovjet katonai közigazgatás alatt álló megyéiben magyar baloldali vezetés alatt rövid életű, de rendkívül tanulságos közigazgatási gyakorlat jött létre, melynek deklarált ideológiai alapja a szovjet népek önrendelkezési joga volt. Magyar alternatív pártok hiányában, a román politikai szervek bojkottja mellett a teljes politikai hatalom a Magyar Népi Szövetség (MNSZ) és az RKP helyi vezetésének kezében koncentrálódott. Az autonómia a teljes kétnyelvűség bevezetését is jelentette, ami az akkori szokásoknak megfelelően (a román lakosság nagy része ekkoriban még értette és beszélt a magyar nyelvet) valójában a magyar nyelvi szupremáciát eredményezte.

1945. március 6-át követően az Észak-Erdélyben és Székelyföldön is berendezkedő román hatóságok azonnal megszüntették a területi különállást, a magyar részről gyakran bírált román kisebbségpolitika közép-európai összehasonlító perspektívában egyedülállóan integratívnak (és legalább a magyarok tekintetében pozitívnak) bizonyult. Olti Ágoston kutatásai nyomán azonban kijelenthető, hogy mindez döntően *külpolitikai* okokra vezethető vissza. 1945–1946-ban a román Külügyminisztérium béke-előkészítő osztályának szakértői kitelepítés- és lakosságcseréről szóló tervezeteket is készítettek.¹² A szovjet vezetés azonban nem engedélyezte Romániának, hogy vesztes államként megszabaduljon kisebbségeitől. A kulcskérdés tehát a nem román népesség, elsősorban a másfél milliós erdélyi magyarság politikai integrációja lett. A fejlett nemzeti öntudattal és erős társadalmi-gazdasági pozíciókkal rendelkező erdélyi magyar közösséget be kellett vonni Románia

11 Az 1933-ban alakult, baloldali programot hirdető Magyar Dolgozók Szövetségének vezetői (pl. Balogh Edgár, Demeter János, Nagy István író).

12 Olti Ágoston: A Román Béke-előkészítő Bizottság tevékenysége (1944-46), 29-55. *Századok* 2007. 1. sz. 29-55.

politikai életébe (erre volt hivatott az 1944 őszen létrehozott Magyar Népi Szövetség). Az integráció azonban csak új, baloldali keretek között volt lehetséges. Az 1930-as években még döntően konzervatív-keresztény (kisebb részben jobboldali¹³) beállítottságú erdélyi magyar közösség 1944–1945 között az egyetlen engedélyezett, monopóliumhelyzetben levő politikai, kulturális és társadalmi szervezethez, a Magyar Népi Szövetséghez fordult. A társadalomtörténeti kontextus mellett (erős városi munkásság, élő szociáldemokrata hagyományok, a kisebbségi szerveződések szociális érzékenysége) fontosnak bizonyult a pillanatnyi helyzet: az 1940 és 1944 között lezajlott drámai eseménysorozat hatása, Erdély kettészakítása és a budapesti köztisztviselők (az úgynevezett ejtőernyősök) térfoglalása; az 1944. március 19-i német megszállás; ezt követően a zsidók deportálása Észak-Erdélyből; végezetül 1944 őszen a rövid életű román és szovjet katonai közigazgatás mély nyomot hagyott a romániai magyarság kollektív emlékezetében.¹⁴ Sokan úgy érezték, hogy az egymást kizáró nacionalizmusok zsákutcájába kerültek. Az internacionalizmustól vezérelt kommunista eszmében kiutat és kitörési pontot láttak. Sok erdélyi magyar fiatal lépett be a Román Kommunista Pártba és/vagy a Magyar Népi Szövetségbe, és meg volt győződve arról, hogy csak új, szocialista keretek között valósulhat meg a nemzeti egyenjogúsítás. 1945-ben az RKP tagjainak 19 százaléka, 1947-ben pedig 12,2 százaléka volt magyar nemzetiségű, ez kb. százezres tömeget jelentett. Ezzel párhuzamosan az MNSZ-nek félmillió regisztrált tagja volt, a felnőtt magyar lakosság fele. A második világháborút

13 Erről lásd Horváth Sz. Ferenc úttörő munkáját: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Csíkszereda, Pro-Print, 2007.

14 A II. bécsi döntésről lásd Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, Pro-Print, 2002. A Maniu-gárdák tevékenységéről és a szovjet katonai közigazgatás bevezetéséről Észak-Erdélyben 1944 őszen lásd Nagy Mihály Zoltán–Vincze Gábor: *Centralisták és autonomisták. Észak-Erdély a románok két bejövetele között (1944 szeptember – 1945 március)*. Kolozsvár–Budapest, EME–Teleki László Intézet, 2004.

követően az erdélyi *magyar* világ betago­lódott a *román* állami szerkezetbe, majd 1948 után a kommunista román államba, anélkül, hogy kulturális önazonosságának feladására kényszerült volna. Ezért fordulhatott elő, hogy az anyanyelvhasználat biztosítása, a nemzeti szimbólumok engedélyezése és egyáltalán a magyarul épülő szocializmus utópiája sokak előtt elfedte, hogy öntudatlanul is segédkeznek egy rendkívül kemény diktatúra kiépítésében. A MAT története is ehhez a súlyos következményekkel járó „félreértéshez” tartozik. Az 1952-ben létrehozott területi autonómia ugyanis nem a nemzetiségi jogok bővítését, vagy a már többször megoldottnak nevezett nemzetiségi kérdés „tökéletesebb” megoldását szolgálta. A magyar kérdést, amelyet addig országos szintű problémaként kezeltek, regionális kérdéssé szűkítették le, és a MAT célja a székelyföldi lakosság fokozott politikai és társadalmi integrációja volt. 1956 után a román hatóságok pedig átértelmezték az egész magyar kérdést: Erdély ismét politikai, sőt állambiztonsági ügyé vált.

A MAT történetének tudományos relevanciáját elsősorban a központ és a periféria kapcsolatrendszerének vizsgálatában látom. Dolgozatom főszereplői azok a helytartók, döntően magyar nemzetiségű pártkáderek, gazdasági szakemberek és értelmiségiek, akik az „autonómia” mindennapi működéséért feleltek és napi kapcsolatba kerültek az őket folyamatosan irányító és ellenőrző, dicsérő vagy éppen keményen bíráló román központi hatóságokkal. A makro- és a mikroszintek, a „fenti” és „lenti” világok interakciója döntően befolyásolta a kutatást és a könyv szerkezetét. Érdeklődésem középpontjában és a nacionalizmus­kutatás állt (és ezen belül a lenini/sztálini nemzetiségpolitikai gyakorlat¹⁵, vagyis az

15 A szovjet nemzetiségpolitikai koncepcióról és annak gyakorlati megvalósításáról a különböző tagköztársaságokban és autonóm területeken lásd Terry Martin alapvető munkáját: *The affirmative action empire*. i. m., valamint R. Pipes, R. Szporluk, H. Carrère d’Encausse, R. G. Suny és W. Connor korábbi írásait a korai

államszocializmus és a nemzeti kérdés, az etnikai konfliktus viszonya), de munka közben be kellett látnom, hogy a rendkívül centralizált román (és általában véve a kelet-európai) államszocialista rendszerek kutatása csak akkor eredményes, ha egyfajta „totális” történelemre törekszik. Együtt jelenik meg a politikatörténet, a kulturális antropológia, a nemzetiségyszociológia. Azt gondolom, hogy e mozgalmas korszak sajátosságai akkor válnak igazán érthetővé, ha sikerül bemutatnunk az általunk megkonstruált valóság bonyolult keresztmetszetét, amelyben szétválaszthatatlanul érintkezik a nemzetközi viszonyrendszer, az országos politika, a helyi érdekszféra és a mindenki által átélt történelem. Ez a leginkább kirakójátékhoz hasonlítható munka sok empátiát és türelmet igényel. Románia esetében annál is inkább igaz ez, mivel a kommunista rendszer politikatörténete egyszerűen *szétválaszthatatlan* az államépítés problematikájától. Ennek a többnemzetiségű országnak a (majdnem) homogén, román nemzetiségű és ortodox vallású nemzetté válása rövid 40 év alatt valósult meg, óriási gazdasági/társadalmi változások közepette, vagy pontosan azoknak köszönhetően: gondolok itt a gazdasági eszközök és javak államosítására, a városok etnikai arculatának megváltoztatására, az erőszakszervezetek és a politikai rendőrség roppant fontos *politikai* szerepére az etnikai konfliktus kezelésében. A MAT története azzal a jövőképpel került szembe, aminek kitűzött célja a többségi nemzet politikai, gazdasági, kulturális szupremáciájának megteremtése volt, hosszú távú eszközei pedig a kisebbségek elűzése (zsidók, németek), a magyarok esetében pedig a szelektív kényszerintegráció és a folyamatos kiszorítás voltak.

Mivel a MAT létrehozásáról és a tartomány belső működéséről eddig magyar nyelven is csak elvétve születtek tanulmányok, rövid összefoglalók, elsősorban a helyi és a központi hatalmi szervek

szovjet nemzetiségpolitikáról. A sztálini „nagyorosz” fordulatról lásd a *Slavic Review* 2002. tavaszi számát (Eric D. Weitz, Francine Hirsch és Amin Weiner vitája a szovjet nemzetfogalom etnicizálásáról az 1930-as évektől kezdődően).

által termelt, tekintélyes mennyiségű „szövegre” támaszkodtam. Az olvasó joggal érezheti, hogy az eseménytörténet rekonstruálása némileg háttérbe szorítja az elemzést: ezt a hiányosságot elismerem és vállalom. Úgy éreztem, hogy egy tágabb lélegzetű, összehasonlító igényű dolgozat megalkotásához (pl. a MAT és az 1974 utáni jugoszláviai Vajdaság Autonóm Tartomány szerepének, működésének vizsgálata) még nincsenek meg az alapfeltételek. Közhelynek tűnhet, de a jelenkorral foglalkozó történészek számára égető problémát jelent ezeknek a *rendkívül sajátos* képződményeknek, a szovjet mintájú kelet-európai államszocializmusoknak a vizsgálata, amely lehetetlen művelet kronológiák, forrásgyűjtemények, bibliográfiák, repertóriumok – tehát a lebecsült faktológia eszköztára – nélkül. További kérdéseket vet fel a bizalmas és szigorúan titkos jellegű iratok (elsősorban párt- és belügyi jelentések) felhasználása. Egy többnemzetiségű régióban, mint például Erdélyben, ahol egymásnak feszültek a politikai, a társadalmi és az etnikai/kulturális/vallási törésvonalak, elkerülhetetlen a zártnak képzelt kisebbségi közösségbe beékelődő, és azt belülről befolyásoló/irányító/bomlasztó totalitárius államgépezet „kemény magjának”, a politikai rendőrségnek és a hozzá köthető szervezeteknek a minél pontosabb feltérképezése. Az általam rekonstruált ötvenes évek mindennapi valósága a Székelyföldön távol áll azoktól a sémáktól, diskurzusoktól (híd szerepet játszó, küldetéstudattól vezérelt „etikus” kisebbség), amelyek a késő Kádár-korszakban meghatározták a magyarországi értelmiségi vitákat és az erdélyi magyar elit idealizált önképét.

Miközben komoly erőnek tekintem a brutális, törvénytelen és sikeres román kommunista államépítést, sokakkal ellentétben releváns mozzanatnak ítélem a Magyar Autonóm Tartomány nyolcéves működését is. Természetesen igazat mondott a korabeli vicc, miszerint „az autónyom magyar, de a sofőr román”. Elgondolkodtató továbbá az is, hogy Máthé János naplójában – amit a „falu tudósa” a MAT-hoz tartozó erdővidéki Magyarhermányban

írt 1944 és 1964 között – az autonómia kifejezés meg sem említődik, miközben az új rendszert kritikusan szemlélő (1952-től kuláknak minősített) gazda egészen másképp tudósít a mindennapi „szocialista” valóságról: adórendelet, erőszakos begyűjtés, fenyegető hangnemű pártgyűlés, bántalmazás, kettétört életek sokasága, román nacionalizmus. Gagyfi József, Oláh Sándor, László Márton és Novák Zoltán a székelyföldi falusi pártapparátust vizsgálva arra a következtetésre jutottak, hogy a kegyetlen politikai tisztogatásokat és az erőszakos kollektivizálást az autonómia előtt és alatt egy tradicionális székely társadalmi szerkezetben élő magyar helyi pártvezetés hajtotta végre, következetesen és alaposan. Súlyos hibát követ el, aki *kollektív* jogokat kérne számon egy olyan diktatórikus rendszertől, ahol a legszűkebb *személyes* szabadságot sem engedélyezték és ahol a polgárok jelentős része valamilyen jobban, de politikai értelemben alattvalóként élt.

Az átlag székely ember úgy élte meg a Magyar Autonóm Tartományt az ötvenes években, mint valamilyen természetes állapotot. Ha nem is tetszett neki ez a sztálini „autonómia”, logikusnak és jogosnak tartotta a kétnyelvűséget, a magyarok részvételét a közigazgatásban, a fokozott érvényesülési lehetőségeket. Számára ez indokolta a szocializmusba vetett hitet, és ez jelentette a minőségi különbséget a két világháború közötti román világgal szemben. Természetesen nem értette, hogy miért kell néhány évente új közigazgatási határokat rajzolni, és tartományokat, rajonokat létrehozni, majd megszüntetni. Semmit nem tudott Sztálin régi vitájáról az ausztromarxistákkal a területi és a kulturális autonómiáról, és nem volt sem lehetősége, sem ideje foglalkozni az internacionalizmus és a szocialista hazafiság furcsa viszonyrendszerével. Az osztályharc durva és embertelen voltát csendesen elítélte. De azt is látta, hogy az a „szocialista” világ, ami akarata ellenére, de felépül Székelyföldön is, elfogadhatóbb és kevésbé *idegen* számára, ha anyanyelvén szólítja meg. Úgy

érezhette, hogy az osztályharc *tartalma* is enyhül, ha magyar *formát* kap.

A kötet alapját egy 2002–2004 között elkészített olasz nyelvű doktori disszertációm képezi, amelyet a Bolognai Egyetemen védtem meg 2005 májusában. 2007 őszén olasz nyelven jelent meg ennek jelentősen átdolgozott változata (*Transilvania rossa. Il comunismo romeno e la questione nazionale, 1944–1965. Roma, Carocci Editore*). Az eredeti kézirat magyar nyelvre való átültetése során azonban kiderült, hogy az olaszból való „visszaforbítás” nem elégítheti ki az olvasót: új, adatokban gazdagabb és a magyar autonómia történetére fókuszáló kötetre van szükség. Hosszú és bonyolult folyamat eredményeként született meg az itt olvasható kötet.

Köszönettel tartozom mindazoknak, akik éveken át kitartottak mellettem és munkájukkal, önzetlen segítségükkel és bátorításukkal hozzájárultak a kötet megjelenéséhez. Hálás vagyok a 2008. július 9-én Marosvásárhelyen tartott szakmai vita felkért bírálóinak: Gagy Józsefnek, Gálfalvi Zsoltnak, Kuszálík Péternek, László Mártonnak, Pál-Antal Sándornak és hasznos észrevételeikkel segítő munkatársaimnak: Lázok Klárának, Novák Zoltánnak, Nagy Mihály Zoltánnak. Hasonló köszönet illeti Szerbhorváth Györgyöt és Vincze Gábort, akik elvállalták a kézirat kritikáját. A kézirat első, 2005-ös változatának elkészítéséhez a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága és a Teleki László Alapítvány nyújtott támogatást. A kézirat véglegesítését a Magyar Tudományos Akadémia által megítélt Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta. Munkámhoz 2007-ig a Teleki László Alapítvány Közép-Európai Intézete, az utóbbi másfél évben az MTA Kisebbségkutató Intézet teremtette meg az ideális feltételeket. Az összes munkatársnak köszönettel tartozom a sok tartalmas beszélgetésért és vitáért. Külön köszönet illeti Fedinec Csillát, aki az orosz nyelvű

források fordításában és értelmezésében nyújtott pótolhatatlan segítséget, és Rainer M. Jánost, akitől a kötet főcíme („Sztálin a székeleyeknél”) származik, és nagyvonalúan hozzájárult, hogy magam is használhassam ezt. Köszönetemet szeretném kifejezni a bukaresti, budapesti és marosvásárhelyi levéltárak és könyvtárak munkatársainak, akik közel hat éven keresztül empátiával és megértéssel teljesítették a fiatal, szeszélyes és türelmetlen kutató kéréseit. Köszönettel tartozom Burus Endrének, a Pro-Print kiadó vezetőjének is, aki felvállalta a kötet megjelentetését, és Bárdi Nándornak, akinek köszönhetően a kézirat jelenlegi formáját elnyerte.

Végül, de nem utolsósorban, köszönet Rékának, aki először ültette át magyar nyelvre az eredeti olasz szöveget, majd három éven keresztül szakmai és lelki támaszt nyújtott a kézirat sorsához kötődő nehézségek leküzdésében.

Budapest, 2008. július 28.

Stefano Bottoni